

INDOÁRIJSKÉ DĚICTVÍ V ROMŠTINĚ 1: Původ jazyka, protoromská fonologie

Dialektologie a dějiny romštiny, 1. 3. 2007

Michael Beníšek

1. PŮVOD ROMŠTINY

1.1. Základní genealogická klasifikace romštiny

Indoevropská rodina

Indoíránská větev (indoárijské x íránské x nústánské; rozpad asi okolo BC 2000)

Indoárijská skupina

1.2. Vertikální členění indoárijských jazyků

Staroindické období (asi cca 1500–500 BC) homogenita, dialekty

védština (jazyk Rgvédu)

sanskrt (literární jazyk normovaný Páninim 500–400 BC, poté používán jako literární jazyk)

Středoindické období postupující diferenciaci ~ vzájemné ovlivňování a paralelní vývoj

dialekty Ašókových nálezů (3. stol. BC), páli

literární prakrt, ardhamághā... (cca 0–500)

apabhramša (cca 500–1000)

Novoindické období

současné indoárijské jazyky

1.3. Horizontální členění indoárijských jazyků

Grierson LSI I, 1

Jazyky centrální

hindština a její západní i východní dialekty, ráadžasthánské jazyky (nepálština, centrální paháština)

severozápadní

sindhština, „lahndā“, dardské jazyky, (panžábština, západopahárské jazyky)

jižní

maráthština, konkanština, (gudžarátština)

východní

bengálština, ásámština, urijština (bihárské jazyky)

+ sinhalština, divehi

(v závorce: nejasné postavení, přechodné jazykové oblasti)

1.4. Postavení romštiny mezi IA

Turner 1926:

analýza sdílených inovací romštiny a jiných indoárijských jazyků

→ původ (pra)romštiny stanoven v centrální oblasti indoárijských jazyků, ale velmi časná migrace jejích mluvčích (před 3. stol. BC) na severozápad a další vývoj jazyka v kontaktu s místními jazyky.

Romština vykazuje rané i pozdní inovace centrálních jazyků (ve fonologii a lexiku) i několik pravidelných inovací severozápadních:

→ nový požadavek aplikovat model difuzní teorie (vlnová teorie) = protoromština mohla vznikat v prostředí přechodných jazykových oblastí mezi centrem a severozápadem (dnes pandžábština, paháráské jazyky)

1.4.1. Příklady sdílených inovací

1. centrální (+ západopaháráská) inovace (relativně pozdní) reflektovaná v romštině:

splynutí iniciálního *v* a *b*

sti., střeí. *v-* > *b-*:

sti. *vadhūṭī* > rom. *bori* (srov. bhádaráváhi *bohōṛi* x sindhsky *vahū* < *vadhū*-)

sti. *viṃśa-* > rom. *biš* (srov. hin. *bīs* x kašm. *wuh*)

sti., střeí. *vivāha-* (dosl. „odvedení“) > *bijav* (srov. nep. *bihā* x pandž. *viāh*)

sti. *vṛtti-* („živobyť“) > střeí. *vutti-* > *buti*

(*b-* > *b-*: *bahutva-* > *but...*)

2. severozápadní (+ centrální paháráština, nepálština) inovace refl. v rom.:

oznělení okluzivy předcházené nazálou

nT > nM:

sti. *pañca* > rom. *pandž* (pandž. *pañj* x hin. *pāc*)

sti. *danta-* > rom. *dand* (pandž. *dand* x hin. *dāṭ*)

sti. *antare* („v nitru“) > *andre* (kašm. *andar* x mar. *ātar* „nitro“)

sti. *vañka-* „ohbí řeky“ > *bango* (ku. dial. *bāg* x hin. *bākā*)

projevuje se dosud i morfologickou alternací:

rom-es-ke vs. *rom-en-ge* (realizace *k* po nazále jako *g*)

rom-es-tar vs. *rom-en-dar* (realizace *t* po nazále jako *d*)

...

2. PROTOROMŠTINA

2.1. Pojem protoromština

Předevropské (předřecké) období vývoje jazyka (tj. období nejstarší migrace mluvčích jazyka předcházející kontaktu s řečtinou)

– nelze rekonstruovat jako statický stav (neexist. různé jazyky rekonstruovatelné od protoromštiny jako lze rekonstruovat ranou romštinou srovnáváním dnešních dialektů), ale jen jako **dynamický proces**:
(Matras 2002: 19 „*Proto-Romani is the sum of changes in the pre-European component of Romani*“)
vývoj mezi středoindickým obdobím a ranou romštinou

– hlavní metoda rekonstrukce protoromského vývoje: srovnávání romštiny (nejlépe rekonstruované rané) s jinými indoárijskými jazyky všech vývojových stadií
– stanovení **relativní chronologie** daných jevů a **vývojových tendencí**

Stále produktivní indoárijská gramatika (oikoklitická morfologie), vliv západoíránských jazyků (perština, kurdština), arménština, popř. jiných (gruzínština, osetština)

2.2. Příklady protoromských inovací

2.2.1. Vývoj aspirovaných okluziv

romština: opozice znělosti + opozice aspirovanosti platná jen pro neznělé okluzivy

= třístupňový systém T – TA – M:

např. *k – kh – g* (srov. *ker x kher x ger*)

č – čh – dž

t – th – d

p – ph – b

staroindický i středoindický systém čtyřstupňový (aspirovanost platná i pro znělé):

T – TA – M – **MA**;

např. *k – kh – g – gh* (*jh, dh, bh*)

(většina novoindických jaz. také tak, ale sinhalština a divehi aspiráty ztratila, dard. vč. kašmírštiny ne MA, pandž. místo MA tóny atd.)

Sti., střeí. MA > rom. TA

= ztráta fonologické distinkce znělosti u aspirát

(sti., střeí. TA > rom. TA)

Příklady:

střeí. *ghara-* > rom. *kher*

sti. *ghṛta-* „přepuštěné máslo“ > střeí. *ghida-* > rom. *khil* (*čhil*, *t'hil*... druhotná palatalizace)
 sti. *dhāv-* > střeí. *dhō-* > rom. *thov-* „mýt, umývat“ (*thov-* „položít“ < kauz. *sthāpayati* dosl. „nechat stát“)
 sti., střeí. *dhūma-* > rom. *thuv*
 sti., střeí. *bhūmī-* > rom. *phuv*
 sti. *bhrātā* > rom. *phral*

Transfer (přesun) aspirace

rom. *thud* < střeí. *duddha-* (< sti. *dugdha-* PTC *duh-* „dojit“ tj. „nadojené“)
 střeí. *duddha-* > **dhudd(a-)* > **thudd* > *thud*
 (zachovala se znělá okluziva *d* na konci; v opačném případě by muselo být †*duth*)
 protoromský vývoj 1 (PR 1): přesun aspirace
 protoromský vývoj 2 (PR 2): ztráta znělosti aspirát
závěr: protoromská ztráta znělosti aspirát musela být pozdější než přesun aspirace.

Další příklady:

čhib < PR1 **džhibb* < střeí. *jibbhā* [*džibbhā*] < sti. *jihvā-* „jazyk“ (orgán v ústech)
čhon „měsíc“ (na obloze)¹ < PR1 **džhon* < střeí. *jonhā* [*džonhā*] < sti. *jyotsnā* (< **dyotsnā*) „měsíční svit“ (ne z *čandra*! jak má Matras 2002: 38, 41; srov. kašm. *zūn* vs. *tsəndir*)
khabṛī „těhotná“ < PR1 **ghabb(i)ni* < střeí. *gabbhiṇī* < sti. *garbhiṇī-* (dosl. „ta která má v sobě embryo“; *garbha-* „lůno, zárodek...“)
phand- „svázat“ < PR1 **bhand-* < sti, střeí. *bandh-* (nevzniklo z žádného †*phan* + *de!*)
phuro < PR1 **bhuṛo* (srov. hin. *būṛhā*) < střeí. *vuḍḍha-* < *vṛddha-* „vzrostlý“
 též *čang* < *čhang* (doloženo i na Slovensku!) < PR1 **džhang* < sti. *jaṅghā-*

Přesun aspirace nastal především tehdy, byla-li interní aspiráta znělá (viz výše),
 ale také v případech *g-* + *-thl-ph* (sti. *gūtha-* > *khut*; *guph-ati* „navlékat, vázat věnce“ > *khuv-el*)
 a srov. též *phuč-el* < střeí. *pucch-adi* < sti. *ṛcch-ati*, též *phak* < střeí. *pakkha-* (< sti. *pakṣa-*) aj.

Obecně převažující protoromská tendence k přesunu aspirace na první slabiku²

Slov s neznělou aspirátou v interní pozici je v romštině relativně méně:

bokh < deziderativum *bubhukṣā-* dosl. „touha jíst“ (střeí. *bhukkhā*)
dukh < střeí. *dukkha-* < sti. *duḥkha-*
lokho (srov. secerocentr. *ločh-ol* „slehnout, porodit“) < sti. *laghu-*
rukh „strom“ < střeí. *rukkha-*
nakh < střeí. *nakka-* (srov. též *jekh* < střeí. *ekka-*)

¹ „měsíc“ ve významu kalendářního úseku byl původně *masek* < sti., střeí. *māsa-* + *jekh*

² Tato tendence je zaznamenána i v historii některých novoindických jazyků, např. v rádžasthánských dialektech, lamanština má aspiráty pouze v iniciální pozici; Masica 1991: 101–102. Otázka souvislosti s tou samou tendencí v protoromštině zůstává otevřená.

Časové určení konkrétních vývojových jevů (indické – mimoindické – kontakt)

Ztráta znělosti aspirát relativně pozdní (viz výše) a rozhodně „postindická“ = v době migrace z prostředí indoárijských jazyků romština ještě měla MA (dnešní absence MA v romštině tedy nemůže souviset s absencí MA v některých severozápadních novoindických jazycích).

Kdy nastala změna MA > TA?

raná romština: již jen TA

= v pozdním období vývoje protoromštiny mimo indickou půdu, ale ještě před rozpadem rané rom.

západoíránské jazyky TA - MA -

arménština **TA + MA** -

vliv arménštiny?

Spirantizace *kh* v iniciální pozici

původní sti. a střeí. *kh-* mělo v protoromštině tendenci ztrácet okluzi a přecházet v uvuláru χ :

sti. střeí. *khaṇḍa-* „zlomený“ > rom. *charno*

sti. *khan-* > střeí. *khaṇ-* > rom. *chan-* „kopat“

sti. *khād-* > střeí. *khā-* > rom. *cha-* „jíst“

srov. též *kṣālayati* > střeí. **khālāpedi* > *chalavel* („umývá, koupe“)³

= výsledek kontaktu s íránskými jazyky (v indoárijských jazycích je *x* obecně cizí hláskou). Ke změně

**kh* > *x* však muselo dojít dříve než **gh* > *kh* (viz výše) = opět potvrzuje pozdní ztrátu znělosti aspirát.

2.2.2. Vývoj protoromského vokalizmu *a* – *e* a s tím spjatá otázka existence geminát

sti., střeí. otevřené <i>a</i> > rom. <i>e</i>
--

sti., střeí. uzavřené <i>a</i> > rom. <i>a</i>
--

Otevřené *a*: krátké *a* následované jednoduchým konsonantem

střeí. *ghara-* > rom. *kher*

Uzavřené *a*: krátké *a* následované konsonantní skupinou (často středoindickou geminátou, jež vznikla asimilací konsonantní skupiny ve staroindičtině)

sti. *agni* > střeí. *aggi* > rom. *jag*.

Další příklady:

ad 1:

sti. *jana-* [džana] > střeí. *jaṇa-* > rom. *dženo*

sti. střeí. *tala-* „dno, spodek“ > rom. *te/*

³ ne však sti. *kṣīṇa-* „zničený“ > střeí. *khiṇṇa-* > rom. *khino* „unavený“ či střeí. *khe/* > rom. *khe/* „hrát si“

střeí. *kar-edi* > *ker-el*

koncovka 2. a 3. os. sg:

sti., střeí. *-asi* > rom. *-es* (*bhaṇ-asi* > *phen-es*)

sti. *-ati* > střeí. *-adi* > rom. *-el* (např. *bhaṇ-ati* > *phen-el*)

ad 2:

sti. *akṣi* > střeí. *akkhi* > *jakh*

sti. *karṇa-* > střeí. *kaṇṇa-* > rom. *kan*

sti. *gharma-* („horko“, „žár“) > střeí. *ghamma-* > rom. *kham* („slunce“ z původního „sluneční svit“; srov. nepálské *ghām* „sluneční svit“)

sti., střeí. *danta-* > rom. *dand*

sti. *hasta-* > PR **ast*, **ov ast* (dosl. „ta ruka“) > rom. *vast*

Všimni si: *jakh*, *kan*, *kham* – zjednodušení původní skupiny konsonantů (gemináty)

x *dand*, *vast* – konsonantní skupina zachována

Kdy došlo ke zjednodušení středoindických geminátů?

Později než *a* > *e*

vývoj 1: střeí. *ghara-* > PR1 **gher* (možná přes mezistupeň – např. šva *ə*: **gher?*)⁴

vývoj 2: (sti. *agnī-* >) střeí. *aggi-* > PR1 **agg* > PR2 **ag*, **oj ag* („ten oheň“) > *jag*

kdyby opačně – †(j)eg

protoromský vývoj 1 (PR 1): diferenciací *aCC* x **aC* > *eC* (*split*)

protoromský vývoj 2 (PR 2): *aCC* > *aC*

Alternativní vysvětlení: protoromské náhradní dloužení (*compensatory lengthening*)

střeí. *aggi-* > PR1 **āg??* > PR2 **ag*

Staroindické, středoindické *ā* > rom. *a* (střeí. *kāla-* > rom. *kalo*, 1. os. sg. *-āmi* > rom. *-av...*)

Náhradní dloužení doprovázelo zjednodušení geminátů mnoha novooindických jazyků (hindština), ale ne všech (paňdžábština má gemináty dosud): hin. *āg* vs. paňdž. *agg*

! U slov typu *dand*, *vast*... však nikdy k náhr. dloužení nedošlo, přesto i tato slova mají za krátké *a* také *a* (předpoklad existence *ā* u **vāst* je neodůvodněný)

Proto je pravděpodobnější (úspornější?) první vysvětlení.

Středoindické okluzivy -C- a -CC- stejné kvality se téměř ve všech případech stávaly odlišnými fonémy (-C- oznělení + ztráta okluze, spirantizace x -CC- zachování kvality):

např. (sti. *-t-* >) střeí. *-d-* > rom. *-t-* (dříve) x MIA *-dd-* > rom. *-d-* (později)

nebo sti., střeí. *-m-* > rom. *-v-* (apabhramšová změna: sti. *nāma* > rom. *nav*)

x střeí. *-mm-* > rom. *-m(-)* (rom. *kham* < střeí. *ghamma-*, muselo být pozdější než

apabhramšové – tj. pozdně středoindické – *-m-* > *-v-*)

⁴ Nemuselo se jednat o *e* v té fonetické podobě, v jaké ho známe dnes. Musel to však být jiný foném než *a* např. ve slově *dand*.

závěr: protoromština měla ještě ve své rané fázi gemináty a k jejich zjednodušení došlo až později, snad během vývoje jazyka na mimoindické půdě

2.3. Lexikum: íránská slova v romštině

Problém rozeznání původních indoárijských slov od přejatých íránských:

indoárijské a íránské jazyky tvoří **indoíránskou** větev indoev. rod.; řada slov společných oběma větvím

V romštině jsou hlavním rozpoznávacím znakem indoárijských slov **pravidelné hláskové korespondence** a pomocným **rozšíření/produktivita ve středo- a novoindoárijských jazycích** a také **odpovídající sémantika**

Příklad 1:

rom. **kam-el** ze staroindického kořene *kam-*? (*kāma-* „touha“, denominální sloveso **kām-ayate** „milovat“)

1. rom. *-m-* < střeí. *-mm-* (viz výše);⁵ sti., střeí. *-m-* > rom. *-v-* (dalo by *†kaveł*)
= **neodpovídá hláskovému vývoji** (hlavní rozpoznávací znak)
2. *kām-ayate* periferní sti. derivát kořene *kam-*, sloveso používáno okrajově a jen v literatuře,
v novoindických jazycích nemá své vývojové pokračovatele

ve střední perštině naopak běžné *kām-ītan* „přát si“

v arménštině (z perštiny přejaté) *kam-im* „přát si, chtít“

závěr: **sloveso *kamel* je přejaté buď ze západoíránského nebo arménského zdroje**

Společný význam „chtít, přát si, milovat“ vyjádřený jediným lexémem je balkanismus

Arménština v minulosti hojně přejímala z perštiny

= zdroj přejatého romského slova vyskytujícího se v perštině i arménštině nelze vždy jednoznačně určit

Příklad 2:

romské *angušt* „prst“ ze staroindického *aṅguṣṭha-* „palec“ nebo íránská přejímka?

1. **Hláskově *angušt* zcela odpovídá** sti. *aṅguṣṭha-* (srov. *kāṣṭha-* > *kašť*)
2. Kognáty etymonu *aṅguṣṭha-* jsou v novoindických jazycích obecně rozšířeny (hin. *āgūṭhā* „palec“, kašmírsky *n'ṛṭh* dtto...)
3. Významový posun palec → prst je možný

!v perštině existuje lexém *aṅgušt* a to přímo ve významu „prst“!

⁵ Dalšími zdroji romského *-m-* jsou středoindická aspirovaná nazála *-mh-* (*amhe* > *ame*) a konsonantní skupina *mb* (*ḍomba-* > *rom*).

závěr: romské *angušt* je pravděpodobně původní indoárijské slovo, avšak přinejmenším sémanticky ovlivněné perským slovem stejného tvaru.

Jednoznačně íránského původu je však *angustri* „prsten“ ← pers. *aṅuštarī* (severocentrální aj. *angrustī* je druhotné). *aṅuštarī* je přitom derivátem perského *aṅuš*, což potvrzuje, že mluvčí protoromštiny museli s perským *aṅuš* přijít do styku.

Příklad 3:

existence dvou různých slov reflektujících jeden indoíránský etymon:

1. indoárijský lexém *mulo* mrtvý < stře. *muda-* < sti. *mṛta-* (indoír. **mṛta-*)

2. íránská přejímka **murd* („zabitý“) ve slově *murdarel* „zabít“ (pův. faktitivum)

← pers. *murd* mrtvý (< stpers. *marta-* < indoír. **mṛta-*)

(Srov. hindské původní *muā* a z perštiny přejaté *murdā*)

Povinná literatura

MATRAS, Y. 2002. *Romani. A Linguistic Introduction*. Cambridge: 18–41.

TURNER, R. L. 1926. The Position of Romani in Indo-Aryan. *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. V, No. 4: 145–189.

Doporučená literatura

(nevyčerpávající, pouze orientační)

BLOCH, J. 1965. *Indo-Aryan from the Vedas to modern times*. Paris: Adrien-Maisonneuve: 11–97.

BORETZKY, N. 1995. Armenisches im Zigeunerischen (Romani und Lomavren). *Indogermanische Forschungen*, 100. Band (1995): 137–55.

BORETZKY, N. – IGLA, B. 1993. *Lautwandel und Natürlichkeit. Kontaktbedingter und endogener Wandel im Romani*. Essen: Universität GH Essen.

BUBENIK, V. 1996. *The Structure and Development of Middle Indo-Aryan Dialects*. Delhi: Motilal Banarsidass: 1–65.

GRIERSON, G. A. 1927. *Linguistic Survey of India*. Vol. I, Part 1. Introductory. Calcutta: Government of India, Central Publication Branch.

HAMP, E. P. 1987. On the sibilants of Romani. *Indo-Iranian Journal*. 30.2: 103–6.

MASICA, C. P. 1991. *The Indo-Aryan Languages*. Cambridge: 1–60, 86–132 a 154–211.

SAMPSON, J. [1926] 1968. *The Dialect of the Gypsies of Wales*. Oxford: 28–67.

TÁLOS, A. 1999. Etymologica Zingarica. *Acta Linguistica Hungarica*, 46: 215–68.

TURNER, R. L. 1959. Transference of aspiration in European Gypsy. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. XXII: 491–498.

TURNER, R. L. 1962–66. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages* (CDIAL). London: Oxford University Press.

WOOLNER, A. C. 1928. Asoka and the Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, Vol. VII: 108–111.